PILYPO RUIGIO IR KRISTIJONO GOTLYBO MILKAUS LEKSIKOGRAFINIAI DARBAI
(Artėjant Pil.Ruigio ir K.G.Milkaus žodynų išleidimo 250-osioms ir 200-osioms metinėms)

XVIII a. daugumas Mažosios Lietuvos kultūros veikėjų rūpinosi lietuvių kalbos gryninimu, gausinimu ir jos norminimu. Tam tikslui buvo rašomos gramatikos ir žodynai, kurių tik vienas kitas (F.Haacko, Pil.Ruigio ir K.G.Milkaus) buvo išspausdintas, o keliolikos kitų rankraščiai ne visi išsilaikė iki mūsų dienų. Tie žodynai ir gramatikos turėjo padėti į Mažąją Lietuvą atsiųstiems vokiečių valdininkams, pirkliams ir kunigams pramokti lietuviškai, o religinės literatūros vertėjams surasti atitinkamus lietuviškus žodžius. Tam pačiam tikslui buvo skirti dvikalbiai Pil.Ruigio ir K.G.Milkaus žodynai. Šiame straipsnyje apžvelgiama, kaip tobulėjo tų žodynų leksikografinė technika, kaip jų autoriai normino kalbą bei papildė lietuvių leksikografiją.

Praėjus keliolikai metų nuo F.Haacko žodyno[1] 1730 m. pasirodymo, antrąjį Mažosios Lietuvos dvikalbį "Lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų žodyną" 1747 m. Karaliaučiuje išspausdino Valtarkiemio liuteronų kunigas Pilypas Ruigys[2]. Šis žodynas dvigubai didesnis ir gerokai tobulesnis už F.Haacko žodyną. Antraštėje minima, kad žodyne yra sudėti Šv. Rašte ir visuomenės gyvenime vartojami žodžiai bei posakiai. Prakalboje, parašytoje 1744 m. gegužės 11 dieną, konkrečiau nurodyta jo rengimo pradžia ir šaltiniai. Čia Pil.Ruigys teigia, kad žodyną pradėjo rengti 1733 metais (P.Joniko nuomone, 1709 m.)[3]. Jis norėjo padėti nelietuviams liuteronų kunigams gerai išmokti lietuviškai. Pil.Ruigys teigia, kad savo žodynui vokiškąją dalį yra paėmęs iš Ch.E.Veismanno žodyno (Lexicon bipartitum latino-germanicum et germanico-latinum), o lietuviškajai daliai rinko žodžius iš gyvosios liaudies kalbos, K.Sirvydo bei F.Haacko žodynų, panaudojo E.Dicelijaus (Dizelius), savo pirmtako Valtarkiemyje, rankraštinę medžiagą[4]. Prakalboje jis paminėjo Teofilio Šulco ir Jokūbo Perkūno rankraštinius žodynus. Pil.Ruigiui talkino keli geriau lietuviškai mokėję liuteronų kunigai. Pil.Ruigio žodynas turi 615 puslapių. Pirmojoje žodyno lietuviškoje-vokiškoje dalyje, autoriaus vadinamoje analitine, yra 192 puslapiai, įdėta 7680 žodžių bei jų junginių. Antroji dalis — vokiečių-lietuvių — daug didesnė — 423 puslapių. Joje yra apie 24000 lietuviškų žodžių bei jų junginių. Žodžiai sudėti ne įprastai abėcėliškai, bet lizdais (prie pagrindinių surašyti vediniai), pvz.: *Bittē* (*Bittinis, Bicżus, Bicżullis, Bit=Kopis*); *Perkù* (*Nùperku, Atperku Atpirkimmas, Pirkikkas, Perkąſis*); *Wàrnas* (*Wàrnas krankia, Wárna, Warnēnas, Warnykßtis*). Žodyne pateikiamas vardažodžių vardininkas ir kilmininko linksnio kamiengalis su galūne

---

[1] *Vocabvlarivm Litthvanico-Germanicvm et Germanico-Litthvanicvm... von* F r i e d e r i c h W i l h e l m H a a c k..., Halle, 1730.

[2] *Littausch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon .. von* P h i l i p p R u h i g ..., Königsberg..., 1747.

[3] J o n i k a s P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Čikaga, 1987, 140.

[4] Z i n k e v i č i u s Z. *Lietuvių kalba XVIII—XIX a.*, Vilnius, 1988, 259.

arba tik viena galūnė, pvz., *Aitwaras, aro; Keddē, ês; Kanćia, ćiôs; Kòja, ôs; Rogês, giû; Waidas, do.* Tam tikrais sutrumpinimais pažymima daiktavardžių giminė, pvz.: *Buddelis, lio, m; Kélmas, mo, m; Kiaulē, ês, f.* Veiksmažodžių antraštiniu žodžiu pateikiama esamojo laiko vienaskaitos pirmojo asmens forma, paskui nurodomos būtojo kartinio ir būsimojo laikų pirmųjų asmenų formos, pabaigoje rašoma bendratis, pvz.: *Abbejóju, Abbejójau, Abbejóſu, Abbejóti; Galándu, ándau, ąſu, ąſti; Gabenù, enau, ęſu, énti; Kapóju, ójau, óſu, óti; Gywénu, enaù, ęſu, énti; Raßaù, ßiaû, ßysu, ßyti.* Būdvardžių rašoma vyriškosios giminės visa forma, o moteriškosios ir bevardės giminės (ne visur ši giminė prirašyta) — kamiengalis su galūne, pvz.: *Graʒus, ʒi, ʒù; Kiáuras, rà; Ruddas, dá; Tamſús, ſi, ſù.*

Pil.Ruigio žodyno rašyba yra gana nuosekli. Kaip ir dauguma to meto Rytų Prūsijos autorių, jis rėmėsi D.Kleino sudarytu raidynu[5]. Pil.Ruigys nosines balses, sekdamas D.Kleinu, rašo su skersine šakele, pvz.: *Apßaudau Miēſtą* R65, *Sʒwēsey ʒibbąs* R198, tačiau tai daro nenuosekliai. Kartais nosines balses žymi įprastu būdu *ą, ę,* pvz.: *Sʒę Diēną* R203, *Ne tikray mokąs Darbą* R211, *Drąſùs* R220. Vadinamąjį nosinį prielinksnį *ĩ* jis rašo su įkypu brūkšniu *ɨ*, pvz.: *Uʒeimi ɨ Namùs* R114, *ɨ Widų* R200, o kartais taip rašo ir ne prielinksnį *ĩ*, pvz.: *Sápnas piktas ɨ wyksta* R116, *ɨ landa* R208, *Kaip ɨ manaù* R263. Siaurasis *ė* paprastai rašomas *ē* ir išlaikomas žodžio viduryje bei gale, pvz.: *Dilgēlē* R84, *Geguʒē, Garbē, Jaunyſtē.* Tačiau kartais *ė* žymimas raidėmis *ie*: *Kiekßtas, Miēſa* ir, atvirkščiai, *ie* žymimas raide *ē*: *Mēgas, Rēßuttys, Wēwerſys.* Dvibalsį *uo* žymi *ů*, pvz.: *ůdas, ůdega, ůga, ůſis, ůßwis.* Taip parodomas Prūsų Lietuvos šnektų dvibalsių *ie, uo* ir balsių *ė, o* maišymas. Dažnai vietoj mišriųjų dvigarsių *en, in* rašo *ę, ĩ*, pvz.: *Graudenù, enau, ęſu, énti; Grûʒdenu, enau, ęſu, ęti; Ilginu, inau, ɨſu, inti; Jòdinu, inau, ɨſu, ɨti.* To meto priebalsių rašybai būdingas priebalsių dvejinimas. Jis ypač buvo paplitęs Mažojoje Lietuvoje, kur buvo stipri vokiečių rašybos įtaka. Šiuo dvejinimu norėta rodyti prieš dvejinamąjį priebalsį esančio balsio trumpumą[6]. Pil.Ruigys dvejina priebalsius po trumpų *a, e, i, u,* pvz.: *Pellēda, Kallu, Luppù, Diddelis, Druggys, Ekkēćios, Middus, Miggis, Pentinnas.* Kietąjį priebalsį *č* rašo dviženkliu *cʒ*, pvz.: *Cʒupryna, Cʒoʒu,* o minkštąjį *č* — rašmeniu *ć*, pvz.: *Paparćiei, ćiû; Bagoćius, ćiaus; Bućioju.* Priebalsiui *š* rašyti jis vartojo gotišką dviženklį rašmenį *ſʒ* žodžio pradžioje, pvz.: *Sʒaltis, Sʒápas, Sʒárka, Sʒaurē, Sʒermukßnis, Sʒernas, Sʒètonas, Sʒirmas, Sʒwarùs,* o žodžio viduryje *ß*, pvz.: *Sʒeßēlis, Sʒeßi, Sʒeßkas, Sʒykßtùs, Taßlà, Tróßkulys, Wißtà.* Daiktavardžių daugiskaitos vardininko linksnio galūnė rašoma *ei*, pvz.: *Broláwaikei, Cʒobrélei, Gimdytojei, Gywplaukiei, Karcʒei.* Kartais išleidžiamas balsis *a* iš *a*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos vardininko, pvz.: *Wánags.* Pasitaiko, kad pateikiamas tas pats žodis su skirtingu kamiengaliu, pvz.: *Pagónas, -óno* ir *Pagonis, -iês* R196.

Pil.Ruigio žodyne dalis žodžių yra kirčiuota pagal D.Kleino gramatikoje

---

[5] Plg. P a l i o n i s J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius, 1979, 19.
[6] Plg. Ten pat, 24.

nurodytas taisykles. Šiame žodyne pateiktų žodžių, pvz.: *Brólis, Dáiktas, Galwà, Kálwis, Ʒándas, Ʒinnóti, Ʒinnójau* ir kt. kirčiavimas niekuo nesiskiria nuo dabartinio. Trūkumas tas, kad Pil. Ruigio žodyne daug kur kirčio ženklai žymi ne vien tik kirčius, bet balsių bei dvibalsių ilgumą.[7]

Pil.Ruigio žodyne daugiau negu F.Haacko šnekamosios kalbos žodžių. Dalies jų rašyba iliustruojama trumpais žodžių junginiais, o kartais patarlėmis bei priežodžiais[8], pvz.: prie *Kapóju* (*Suſikapója Gaidys ſu kittu*), prie *Kélmas* (*Trys Kélmai Bićiu*), prie *Kiſſēlus* (*Dewints Wandů nu Kiſſēlaus*), prie *Kráuju* (*Liʒdą kráuja Paukßćiei*), prie *Kérßas* (*Kérßas Jáutis, kérßa Kárwē*). Prie daugelio žodžių pateikia leksinius paralelizmus, tarp kurių yra nemaža sinonimų (nors ne visada jie yra sinonimai), pvz.: *Warpas* — *Ʒwánas* R179, *Menkas* — *Ledakas* — *Práſtas* — *Blogas* R310, *Kißkos dréba* — *wirpa* R312, *Gérklē* — *Gurklys* R312, *Perßulas* — *Sopējimas* — *Perßējimas* R313, *Kißkà* — *Kója* — *Blauʒdkaulis* — *Rētas* — *Kulßē* — *Blauʒda* R305, *Nuſiminu* — *Nulúſtu* R375.

Pil.Ruigio žodyne tarp skolinių vyrauja slavizmai, pvz.: *Adyna, Altorus, Aſaba, Bacʒka, Bagótas, Bagóćius, Bēſas, Cʒēdiju, Cʒéſtis, Cʒyſtas, Dabóju, Dawádas, Dēka, Griēßnas, Klápatà, Kodylas, Kóʒnas, Kulnērus* ir kt. Nemaža žodyne ir germanizmų, pvz.: *Dékis* "užtiesalas", *Dimʒakas* "kišenė", *Dillēs* "krapai", *Girmolē* "morka" ir kt.

Išsibaigus Pil.Ruigio žodyno laidai, 1800 metais "Lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų žodyną" išleido Kristijonas Gotlybas Milkus[9]. Žodyno antraštėje autorius rašo, kad šį savo žodyną sudarė Pil.Ruigio žodyno pagrindu.

Prakalboje K.G.Milkus sakosi, kad jo didžiausias rūpestis parašyti išsamų žodyną, naudojantis Pil.Ruigio bei kitais žodynais ir papildant savo paties kalbos žiniomis. Greičiausiai didžiąją savo naujosios leksikos dalį K.G.Milkus bus paėmęs iš rankraštinio J.Brodovskio "Vokiečių-lietuvių ir lietuvių-vokiečių kalbų žodyno" (Lexicon Germanico-Lithvanicvm et Lithvanico-Germanicvm)[10], pvz.: *Kòja (Pakója; Kóju Maʒgójimas)* R — *Koja (Ɛik ſu Kojomis; Kojas ir Rankas atſigēręs; Bēda Kojas taiſo; Bepig po kitto Stalù Kojas pakißus ſēdēt; Kojomis negal); Pakoja; Bekojis, (Ɛik tu Bekoji); Palycʒkojis; Trikojis* MŽ — *Kója (Ɛik ſu Kójomis; Kojąs ir Ranką atſigęręs; Bėda Kójas taiſo; Bekójis; negallys Kojomis; Trikójis)* B513, 514.

Galimas daiktas, kad K.G.Milkus turėjo po ranka K.Sirvydo "Trijų kalbų žodyną" (Dictionarium trium lingvarum). K.Sirvydo naujadarai, pvz.:*trintuvai*, *knygininkas* randami ir K.G.Milkaus žodyne.

Nepaisant to, kad K.G.Milkus Pil.Ruigio žodyną perrašė ištisai, šie du žodynai turi ir skirtumų. Visų pirma, jie skiriasi apimtimi. K.Milkaus žodynas turi 928 puslapius ir jame pateikta apie 41000 žodžių. Taigi jis 315

---

[7] V i t k a u s k a s V. *Ar sunkus lietuvių kirčiavimas*, Vilnius, 1988, 24.

[8] B a l a š a i t i s A. *Žodžiai ir žodynai*, Vilnius, 1984, 64.

[9] *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch ... von* C h r i s t i a n G o t t l i e b M i e l c k e..., Konigsberg, 1800.

[10] Z i n k e v i č i u s Z. Ten pat, 265—266.

puslapių didesnis už to paties formato Pil.Ruigio žodyną ir jame apie 9320 žodžių daugiau, neskaičiuojant įvairių žodžių junginių bei frazeologijos. Leksikos papildymų ypač gausu pirmojoje žodyno dalyje. Vokiškoji-lietuviškoji žodyno dalis nėra labai pakeista, lyginant ją su atitinkama Pil.Ruigio žodyno dalimi, ji tik papildyta retesniais posakiais. Apie tai rašo K.G.Milkus savo žodyno prakalboje. Čia jis nurodo ir žodyno paskirtį: mokėti lietuvių kalbą esą reikalinga mokytojams, dvasininkams, teisėjams ir pirkliams. Mokytis jos reikia iš gramatikų ir žodynų[11], nes valstiečiai apie savo kalbą negali suteikti jokių žinių. Taigi savo žodyną K.G.Milkus skyrė praktikos reikalams, o tai ir lėmė žodyno leksikos pobūdį.

Leksika abiejuose žodynuose išdėstyta vienodai: pirmoji dalis — lietuvių-vokiečių, antroji — vokiečių-lietuvių. Tiek Pil.Ruigio, tiek K.G.Milkaus žodžiai sudėti lizdais. Skirtumas tas, kad K.G.Milkus išplėtė kai kurių žodžių lizdus, pvz.: *Bûras* R — *Bûras* (*Bûrus ſodinu, Burkà, Burißkas, Burißkay*) MŽ; *Dagys* (*Dagillis*) R — *Dagys* (*Dagau, łdagau, Dagillis, Dagillēlis, Dagillēlei*) MŽ; *Dailùs* R — *Dailus* (*Dailey, Dailinu, Dailáuju, Sudailáuju, Dailyda, Dailydʒia, Dailydyſtē, Dailummas*) MŽ; *Gabenù* (*Atgabenu, Nugabenu*) R — *Gabénu* (*Gabanà, Atgabénu, Nugabénu, Nuſigabénu, Atſigabénu, Uſſigabénu, Ißgabénu, Pargabénu, Prigabénu, Priſigabsnóju*) MŽ. K.G.Milkaus žodyninis straipsnis sudėtingesnis už Pil.Ruigio, jame randame daugiau leksikografinių elementų: aiškinimų, patarlių, frazeologizmų, pvz.: *Galwijas* (*Galwijas pénims*) R — *Galwijas* (*Oßka ne Galwijas, Merga ne Szeimyna; Galwijai pénami*) MŽ; *Száudas* (*Szaudai*) R — *Szaudas* (*Szaudai; Iß Szaudû ißēję̨s, o Szēno ne pawyę̨s; Szaudai ißtiſſini; Trakni, Swēto Lobis Szaudû Kulis*) MŽ; *Szû* (*Szunnēs; Szunnytis; Szunnyćiei; Szun=Gàlwis; Szuns=ůdega*) R — *Szû* (*Iß Szun's prapůle; Szun's Balſas ne eit ~~i~~ Dangų; Kad tawo Szun~~i~~ Swétimi pjáuja, tai gyk, bet kad tawo Szunnys pjáujaſ', neſſikißk; Strampas wiſſados gul pas Szunni~~i~~; Ar tur Szû Gēdôs; Szunnytis; Szunnyczei; Szunnißkas; Szunnißkay; Szungalwis; Szuns Ůdega; Szunsůdēgius; Szunlaißkei; Szunmētēs; Szunremunēs; Szunßudai; Kur daug Szunnû, cze ir daug Szúnßudû*) MŽ.

K.G.Milkaus žodyno sandara iš esmės tokia pati kaip ir Pil.Ruigio. Vienodai žodynų autoriai pateikia daiktavardžius ir būdvardžius. Skiriasi nuo Pil.Ruigio tik veiksmažodžių išdėstymas. K.G.Milkus pirmiau surašo visas veiksmažodžio formas ir tik paskui pateikia vokiškąjį atitikmenį, pvz.: *Gimdau, dziau, iſu, iti ich gebāre; Láukiu, kiau, áukſu, áukti, ich warte.* Pil.Ruigys — po antraštinės pirmojo asmens formos nurodo vokiškąjį žodžio atitikmenį.

Esama ir rašybos skirtumų. Pil.Ruigys sekė D.Kleino raidynu, nors kai ką ir keitė, o K.G.Milkus nuo jo nutolo daugiau. K.G.Milkaus žodyne nosinių balsių su skersine šakele jau nebėra. Kitur nosinių raidžių rašyba jis nesiskiria nuo Pil.Ruigio, taip pat rašo *û* nosines daugiskaitos kilmininke, pvz.: *Ar*

---

11 *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch...,* von Christian Gottlieb Mielcke, 2—4.

ne turri ſmulkiû? MŽ; *Waikû Waikai* MŽ311, *Tēwû Tēwai* MŽ. Rašo nosinę *ĩ* su įkypu brūkšniu *ĩ*, pvz.: *ĩ widduri* MŽ152, *Suraßau ĩ Knygas* MŽ152. K.G.Milkus *č* rašo dviženkliu rašmeniu *cz* visais atvejais, pvz.: *Aukßczíáusas, Buczioju, Czaudullys, Czoźinyczia, Drumsczíu, Marti, cziôs.*

K.G.Milkus žodžius kirčiuoja daug rečiau negu Pil.Ruigys. Abiejų kirčiavimas iš esmės niekuo nesiskiria, nors kartais tas pats žodis turi skirtingą kirčio (ar diakritinį) ženklą, pvz.: *Gabenù* R — *Gabénu* MŽ. Abu vartoja tuos pačius kirčio ženklus, neturi sistemos ir dažnai kirčio ženklais žymi balsių bei dvibalsių ilgumą[12].

K.G.Milkaus žodynas, kaip ir Pil.Ruigio, parašytas Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių tarme. Tai sudarė palankias sąlygas tautinio atgimimo veikėjams, tos pačios tarmės atstovams, pasinaudoti Mažojoje Lietuvoje kurta rašytine bendrine kalba.

K. G. Milkaus žodynas anuomet buvo populiarus ne tik Mažojoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje. Juo rėmėsi žymus XIX a. lietuvių kalbos puoselėtojas ir tyrinėtojas D.Poška.[13] K.G.Milkaus žodynu naudojosi ir vėlesni Mažosios Lietuvos leksikografai, iš kurių ypač svarbius kalbos mokslui ir praktikai žodynus parengė G.F.Nesselmannas ir Fr.Kuršaitis.

Šiandien K.G.Milkaus bei Pil.Ruigio darbai įdomūs ir svarbūs lietuvių leksikografijos istorijai kaip vienas iš reikšmingų mėginimų sudaryti dvikalbius žodynus, turėjusius padėti lietuvių kalbai įsigalėti visuomenės, mokslo ir kultūros gyvenime, sunorminti bendrinės lietuvių kalbos leksiką, duoti lietuvių kalbos mokymosi ir vartojimo pagrindus. Mažosios Lietuvos kultūros veikėjų kalbiniai darbai padeda nušviesti bendrinės kalbos raidą, kalbinių priemonių turtėjimo bei tobulėjimo kelius ir būdus.

Algis Rubinas

---

[12] Vitkauskas V. Ten pat, 24.
[13] Vanagas V. *Dionizas Poška*, Vilnius, 1994, 146.